

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено теоретичному аналізу основних характеристик світогляду українського народу. Проаналізовано праці вчених, які досліджували національний світогляд. Окреслено головні компоненти світогляду українського народу. Визначено співвідношення українського національного світогляду і українського національного характеру.

Ключові слова: світогляд українського народу, національний світогляд, національний характер, національний характер українців, український національний світогляд.

Статья посвящена теоретическому анализу основных характеристик мировоззрения украинского народа. Проанализированы работы ученых, которые исследовали национальное мировоззрение. Описаны основные составляющие мировоззрения украинского народа. Рассмотрено соотношение украинского национального мировоззрения и украинского национального характера.

Ключевые слова: мировоззрение украинского народа, национальное мировоззрение, национальный характер, национальный характер украинцев, украинское национальное мировоззрение.

The article is devoted to the theoretical analysis of main characteristics of worldview of Ukrainian people. This article contains analysis of works of scientists, who studied national worldview. The basic characteristics of worldview of Ukrainian people are described. Correlation between Ukrainian national worldview and Ukrainian national character is considered.

Key words: worldview of Ukrainian people, national worldview, national character, national worldview of Ukrainians, national character of Ukrainians.

Постановка проблеми. Наукове дослідження світогляду українського народу є актуальним як у загальнотеоретичному так і соціокультурному плані. Поняття національного світогляду, яке фіксує факт певної самобутності та відмінності світоглядних систем різних народів, поряд із поняттям національного характеру, належать до числа широко вживаних у суспільствознавчій літературі. Але якщо теоретичній розробці питань національного характеру сучасні дослідники приділяють багато уваги, то цього неможна сказати стосовно питань національного світогляду. Тому теоретичне осмислення сутності світогляду українського народу, визначення його основних характеристик є безумовно нагальними.

Аналіз досліджень і публікацій. Початок вивчення світогляду українського народу пов'язаний з культурологічними та етнографічними студіями. Наприклад, праця класика української літератури Івана Нечуя-Левицького має саме таку назву: «Світогляд українського народу» [6]. У доступній науково-популярній формі письменник викладає свій досвід осягнення світогляду рідного народу. У розповідях постають образи героїв української

міфології: бога Господаря, богині Сонця, богині Зорі, богині Хмари, богині Весни, чортів, відьом, вовкулаків, Долі і Злиднів, а також самі легенди про створення світу, світове дерево-дуб, створення людей. До вивчення світогляду українського народу зверталися такі історики української культури, як Микола Костомаров, Володимир Антонович, Тадей Рильський, Георгій Булашев, але ці автори також здебільшого зосереджувалися на вивченні звичаїв, міфології, народної творчості українців.

Дмитро Чижевський був одним із перших українських мислителів, який дав наукове визначення народного світогляду. «Народний світогляд, – стверджував він, – є національно-зумовлене становисько даного народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що цей народ в світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно і т. д.» [8, с. 17].

Проблемою національного світогляду займався Володимир Шинкарук. Духовною основою національної культури він вважає самосвідомість народу і опредмечені в його святинях, національній символіці, у звичаях, обрядах і ритуалах його

духовні почуття (національні, моральні, естетичні, релігійні, громадянські та інші). «Ці почуття та їхні об'єкти (як-то: рідний край, рідні ріки, ліси й гори, образи національного епосу, билин чи дум, ідеали мужності, доброти й справедливості, чоловічої і жіночої вроди, народна поетична символіка, мелодійний лад музики) – все, що сприймається як благодійне чи злочинне, – формують своєрідне для цього народу бачення світу, світосприймання і світовідчуття, зрештою його світогляд, – відзначає В. Шинкарук. – У своїй результативній формі цей світогляд кристалізується в народній мудрості» [10, с. 45].

Аналізуючи вищевказані два визначення, можна помітити, що вони акцентують увагу саме на чуттєвій компоненті національного світогляду. В цих визначеннях фігурують такі поняття як: любить, уникає, ставиться, духовні почуття та інші, які допомагають зрозуміти специфіку національного світогляду на основі розгляду саме емоційно-чуттєвих а не раціональних його складових.

Мета статті: окреслити основні характеристики світогляду українського народу та визначити їх співвідношення з рисами українського національного характеру.

Виклад основного матеріалу. Мабуть, єдина спроба систематичної характеристики світогляду українського народу була зроблена вченим української діаспори Іваном Мірчуком у його роботі «Світогляд українського народу» під назвою якої стоїть пояснення: спроба характеристики [5]. Тема та зміст цієї праці – це здобуток багаторічних студій автора над філософськими питаннями. Дослідження І. Мірчука з проблематики слов'янської філософії були тією підготовчою роботою, що її слід було зробити, щоб мати уявлення про те загальне тло, на якому яскраво виступають специфічні прикмети «української душі» та головні складові частини національного світогляду українців.

Коли ми розглядаємо загальний характер світоглядних ставлень української людини, віднаходимо в їх засновках спрямованість на «філософію життя», яку І. Мірчук також бачив попередньо в чеській, польській, російській філософській творчості. Про українську філософію вчений пише: «Її мета, – пошуки життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову у чистій абстракції, у безсторонньому пізнанні речей, а прагне виявитись у чуттєво-релігійному наставленні, в етичному ладі, в розв'язанні світових подій» [5, с. 89]. Дослідник української ментальності Микола Шлемкевич дуже подібно визначав загальний напрямок української духовності: «В осередку українського світовідчуття і далі – світогляду, здавна і нині, стоять історичні і соціологічні проблеми. Це особливо яскраво виявляється у свідомості української нації XIX і XX сторіч. Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих проблем, як було в мисленні Західної Європи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовність минулого і нашого сторіччя.

Тому Шевченко, Франко, Костомаров, Драгоманів, Грушевський, Томашівський, Липинський, – це творці і носії світогляду сучасного українства» [11, с. 4].

Якщо примат шукання життєвої правди можна вважати (за І. Мірчуком) спільною рисою слов'янської духовності, і що лише більша інтенсивність і розповсюдженість серед українців цього світоглядного ставлення може відрізнити їх від слов'янських сусідів, – то натомість особливе наголошення української пов'язаності із землею, що її, натякаючи на грецькі міфологічні мотиви, влучно називають «українським антеїзмом», – можна вважати згідно із І. Мірчуком специфічною рисою українських світоглядних ставлень. На користь цієї думки вчений пропонує наступні міркування:

1. Український народ, на його думку, «виразно селянський». Протягом століть він втратив на користь сусідів провідну верству шляхти, а з різних історичних причин не зміг створити власного міщанства.

2. Сучасна інтелігенція вийшла здебільшого також із селян, а міський елемент – робітник – «постав через приплив із села і являє собою чужонаціональний чинник».

3. Український селянин усією своєю істотою врісся в ту землю, на якій працює. В цьому органічному зв'язку із землею український селянин бачить зброю, за допомогою якої «йому вдалося без огляду на жорстокі численні навали античних і новіших номадів не тільки закріпити свої позиції на призначеному йому долею просторі, а й розвинути сильну (назвемо її експансивною) політику» [5, с. 89].

І. Мірчук звертається до аналізу творчості Тараса Шевченка який, на його думку, персоніфікував вказані ідеали. Т. Шевченко був сином селянина, кріпаком, якого приятелі викупили із підданства. Але його духовний відрив від землі був взагалі неможливий, бо «душа поета усіма своїми коренями врослась у цю батьківську скибу; відрив від неї, від її сил, означав би хіба його духовну смерть» [5, с. 89]. Це може бути доведено тим, що Т. Шевченко, коли вже був не кріпаком, а відомим поетом, якого радо бачили в найвищих суспільних колах, з'являється на численних портретах у селянському одязі і в такому вигляді залишається у свідомості пізніших поколінь. У такий спосіб набувають ці чисто зовнішні риси з шевченкового життя символічного значення для всього народу.

На думку І. Мірчука, Іван Франко, якого він вважає найбільшою постаттю в межах українського письменства після Т. Шевченка, також проголошує цілком відверто і щиро свою солідарність із селянським станом.

І. Мірчук також називає (під конкретним аспектом стосунку до землі) ще з письменників В. Стефаніка, з філософів Г. Сковороду та П. Юркевича, а з мислителів-публіцистів В. Липинського.

Близький зв'язок українця із землею призводить до теплового ставлення до природи взагалі, і

тут І. Мірчук підкреслює, що розуміння природи має першочергове значення для культури у її протиставленні до механізованої модерної цивілізації: «Модерна людськість занадто далеко відійшла від середовища, від природи, й мимоволі витворився між цими двома наборами ворожий настрої, що приводить до занепаду культури, і тому в майбутньому мусить бути усунений. На мою думку, найбільше зло жажливої більшовицької дійсності було роздвоєння, – антагонізм між внутрішнім та зовнішнім світом, між суб'єктом і об'єктом, між природою і людиною, бо метою була перемога над природою, а не її щонайповніше зрозуміння. І тут виникає перед українським народом роль світового масштабу, а саме – повернення цієї світової гармонії, згоди між одиницею та її оточенням як підстави подальшого розвитку культури» [5, с. 90].

На думку соціолога української діаспори Олександра Кульчицького, ці міркування І. Мірчука про природу і людину стають доказом існування «тяги до месіанізму», що її Мірчук вважав за одну із духовних ознак слов'янства взагалі. Теоретичний аналіз явища месіанізму як конститутивного чинника духовності слов'янських народів проводить І. Мірчук у своїй роботі «Месіанізм Липинського». Вважаючи месіанізм за форму любові до ближнього, перенесену із індивідуальної сфери до національної, автор визначає коротку формулу, якою позначає В. Липинський українську месіанську ідею, – як «досконалий синтез Сходу і Заходу» [4]. Можна стверджувати, що український національний світогляд в очах І. Мірчука та В. Липинського постає як синтез світоглядів Сходу та Заходу, що відрізняє його від будь-яких інших світоглядів і тому є його характерною рисою.

Із зв'язку із землею І. Мірчук виводить інший важливий елемент українського світогляду – естетизм та тонке відчуття краси природи. Він підкреслює релігійність українців, їх почуттєвість, ідеалізм, брак теоретичних зацікавлень і виразне спрямування на етичну проблематику. Як певну своєрідність української релігійності І. Мірчук відзначає деяку відмінність релігійного забарвлення в Україні: «Українці у своїх переконаннях ніколи не засліплені, вони не тримаються зневолено самої форми, зовнішніх ознак, а прагнуть збагнути сутність самої віри. Кожен, хто хоч трохи заглибився у духовність українського народу, хто пізнав його рушійні сили, мусить визнати, що церковно-релігійна суперечка, боротьба за зовнішні форми ритуалу, подібна до тієї, що лютувала на Московщині, серед українців взагалі неможлива» [5, с. 94].

Почуттєвість українця дуже виразно підкреслена наголошенням нахилу до «поляризації» – до переходу без важливих причин від захоплення до розпачу, від любові до вибуху ненависті. Цю рису відзначає Мірчук в К. Т. Ставровецького, вона проявляється у Г. Сковороди та М. Гоголя, і знаходить своє теоретичне обґрунтування у «філософії серця» П. Юркевича. І. Мірчук не висуває

категоричного твердження, що українці взагалі не визнають значення розумового чинника, і тому вказує також на такі постаті, як М. Драгоманов із його науковою школою, на Лесю Українку, чи на дуже акцентоване гасло І. Франка «ratio vincit», але ці прояви він вважає радше даниною духові часу.

При наголошенні на ролі почуттів в українському національному світогляді І. Мірчук окремо ще відзначає функцію любові, яка має своє значення в усіх сферах духовного життя українця, але найсильніше виступає у відносинах між матір'ю та дитиною. Взагалі, значення родини для українця величезне, що зокрема виявляється в ідеалізації жінки. Ідеалізацію жіноцтва І. Мірчук ставить у тісний зв'язок із нахилом до ідеалізації взагалі, вона впливає із переваги почуттів у житті та із суб'єктивізму українця, пов'язаного із браком його теоретичних зацікавлень.

Але чи не найважливішою рисою світогляду українців, відзначеною І. Мірчуком, є індивідуалізм: «У цьому відношенні українці, на протигагу росіянам, тримаються західної орієнтації. Хоч вони не мають власних філософських систем, у яких «я» мало б свою констатуючу засаду або слугувало підставою для подальшої спекуляції, все-таки їх ціле духовне життя, їх філософське мислення, їх розуміння моралі, творення правових норм, а передовсім практична діяльність впливають із поняття особистості. Її обмеження сприймається завше боляче навіть у інтересах загалу» [5, с. 92]. Ця індивідуалістична тенденція проявляється у суспільному житті й у розумінні суспільного ладу. Українець протистоїть всім тим формам спільного життя, які схильні до підпорядкування й строгої дисципліни. Індивідуалізм виявляється також у нахилі до індивідуального землеволодіння, отже й до приватної власності, і в цьому випадку І. Мірчук протиставляє українців росіянам із їх «общиною» та «міром», як засадами суспільного життя.

Отже, І. Мірчук та його послідовники виділяють наступні основні характеристики світогляду українського народу: 1) спрямованість на філософію життя; 2) пов'язаність із землею; 3) це синтез світоглядів Сходу і Заходу; 4) релігійність; 5) ідеалізм, ідеалізація жіноцтва; 6) брак теоретичних зацікавлень; 7) спрямування на етичну проблематику; 8) перевага почуттів над розумом, важлива роль любові; 9) величезне значення родини; 10) індивідуалізм, нахил до приватної власності.

Неможна не помітити, що ці риси дуже схожі на основні риси українського національного характеру. Порівняємо, наприклад, цей перелік з особливостями українців, які Д. Чижевський називає характеристикою українського національного характеру (чи іноді «рисами психічного укладу українця»). Д. Чижевський виділяє такі риси: емоційність, сентименталізм, артистизм, чутливість та ліризм, індивідуалізм, схильність до духовного усамітнення, прагнення до свободи, неспокій та рухливість, схильність до авантюризму, відчуття безмежного, релігійність, декоративність, вимога

внутрішньої гармонії [8, с. 20]. Дослідниця А. Бичко виокремила наступні головні риси українського національного характеру: комплекс меншовартості, інтровертність та «захованість» психічного життя, споглядальне відношення до дійсності, пріоритет особистих контактів та взаємин, мрійництво, ліричність, релігійність, орієнтацію на жіночість [1, с. 133].

Дійсно, ці приклади дають змогу побачити, що деякі характеристики українського національного характеру співпадають з характеристиками українського світогляду даними І. Мірчуком та його послідовниками. У чому ж тут річ? Чому одні й ті самі характеристики одні дослідники відносять до рис українського національного світогляду, а інші до рис українського національного характеру?

Намагаючись відповісти на подібні питання, Володимир Янів стверджує, що І. Мірчук не зрозумів свого відношення до етнопсихології. Янів пише: «Іван Мірчук ... має ту спеціальну заслугу, що поодинокі вияви культури розглядає в їх тісній структурній співзалежності з філософського аспекту, пов'язуючи одночасно і філософію і національну культуру із народною психікою, – вдачею конкретного народу чи (як це він сам найчастіше окреслює) із його світоглядом. Таким чином він своїм дослідом дає цінний вклад у розвиток української етнопсихології, хоч сам цього визначення взагалі ніколи не вживає» [12, с. 149]. В. Янів вважає, що таке непорозуміння виникло мабуть тому, що І. Мірчук у своїх синтезах не застосував засади структурної психології, і виправляючи, як він вважає, помилку І. Мірчука, який називає вище перелічені риси українців «основними елементами національного світогляду українців», «складовими частинами духовного обличчя нації», «рисами світогляду українців», В. Янів у своєму рефераті статті Мірчука називає ці риси українців «елементами української психічної структури» та «психічними рисами українців» [12, с. 189-191]. Сучасна ж українська дослідниця А. В. Швецова вже прямо називає особливості українців, описані Мірчуком, «рисами українського характеру» [9, с. 157].

Щодо інших сучасних українських вчених, то в них ми можемо побачити більш обережне найменування вже знайомих нам рис. Наприклад І. В. Бичко пише про «риса української світоглядно-філософської ментальності»: «Специфічними рисами української світоглядно-філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови», але жагучий поклик «серця – у зв'язку з цим говорять про кордоцентризм» [2, с. 59]. С. Б. Кримський говорить про «найсуттєвіші архетипи української ментальності» якими на його думку є: «філософія серця», як вираз «внутрішньої людини»; «софійність» світу, як світоглядний вимір життя; віра в апокатастасис (благосне повернення людства до первинної чистоти ще за земного життя), як вираз

онтологічного оптимізму; інтимна любов до природи як до материнського родового начала; пріоритет індивідуального над загальним, як вияв свободолобства особистості; гумористичне ставлення до гри з долею чи нечистою силою, як вираз антифаталістичного розуміння буття, та інші [3, с. 91-92].

О. Кульчицький, на відміну від вищезгаданих авторів, наполягає на тому, що риси українців, названі І. Мірчуком, мають відношення саме до українського світогляду. А причина того, що ці риси психологічні, у тому, що сама структура світогляду містить у собі психологічний елемент. Дійсно, «для якісної характеристики світогляду істотним є наявність у ньому не тільки знань, а й переконань. Якщо знання являють собою переважно логічну компоненту системи світогляду, то переконання зумовлюють етичне та емоційно-психологічне ставлення до знання і до самої реальності. Важлива роль у світогляді психологічних, соціально-психологічних та емоційних моментів зумовлена тим, що вони визначають риси характеру та настрої людини, а в кінцевому рахунку – готовність до дій та боротьби за принципи свого світогляду» [4, с. 220].

Тут стає ясно зрозумілим той тісний зв'язок між світоглядом народу та його національним характером, який і обумовлює усю складність їх дослідження. Складність дослідження національного світогляду зумовлена також варіативністю притаманних йому рис серед представників досліджуваної етнічної групи. Окрім того, можна вести мову про розрізнення двох складових у національному світогляді: історично зумовлених елементів та елементів психічно зумовлених. Перші змінюються дуже швидко, а другі являються більш стійкими. Отже, саме на основі психічно зумовлених елементів стає можливим узагальнений опис та розуміння специфіки світогляду певного народу.

Висновки. Аналізуючи спроби характеристики світогляду українського народу, особливе місце серед яких займає спроба І. Мірчука, співставляючи основні риси цього світогляду, запропоновані вітчизняними та закордонними дослідниками, доходимо до висновку про їх значну близькість до досліджень в галузі етнопсихології. Це пов'язано з тим, що ці основні риси мають відношення не стільки до світорозуміння, як одного з компонентів структури світогляду взагалі, скільки до світо-відчуття, яке має пряме відношення саме до чуттєвого сприйняття дійсності. Окрім цього, зважаючи на надзвичайну складність опису національних світоглядних характеристик, є мабуть доцільним відмовитись від однозначних характеристик, а спробувати окреслити не типовий образ українського національного світогляду, а ті полярності, які його визначають. З цього приводу дуже влучною, на наш погляд, є характеристика українського національного світогляду як синтезу світоглядів Сходу та Заходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко А. Риси характерології української нації / А. Бичко // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 133.
2. Бичко І.В. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої освіти / І. В. Бичко // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 59.
3. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 91–112.
4. Кульчицький О. Іван Мірчук – дослідник української духовності / О. Кульчицький // Збірник на пошану Івана Мірчука. – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С. 54–66.
5. Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики / І. Мірчук // Генеза. – К., 1994. – № 2. – С. 87–96.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький. – К., 1993. – 88 с.
7. Філософський словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – М., 1980. – 444 с.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.
9. Швецова А. В. Національний характер як феномен культури / А. В. Швецова. – Сімферополь, 1999. – 266 с.
10. Шинкарук В. Поняття культури: філософські аспекти / В. Шинкарук // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 8–61.
11. Шлемкевич М. Передмова / М. Шлемкевич // Холмський І. Історія України. – Нью-Йорк, 1949. – С. 5–6.
12. Янів В. До систематизації поглядів Івана Мірчука про українську людину / В. Янів // Збірник на пошану Івана Мірчука. – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С. 149–194.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., проф.;
Лозко Г. С., д. філос.н., проф.

© Рожанська Н. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 05.10.2014 р.

РОЖАНСЬКА Наталя Володимирівна – кандидат соціологічних наук, в. о. доцента кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціологія освіти, соціальна філософія.